

واکاوی تطبیقی کاروانسراهای عصر صفویه در استان کرمانشاه از منظر گونه‌شناسی

در جهت ارائه مؤلفه‌های تأثیرگذار کالبدی

چکیده

در عصر حاضر و طلوع اندیشه‌های نوین معماری که در حال کم‌سو کردن و از بین بردن معماری اصیل ایرانی - اسلامی و بومی است، با مطالعه گونه‌شناسی و ریشه‌یابی رموز معماری آثار تاریخی همچون کاروانسراهای عصر قاجار و مطالعه تطبیقی آنان مؤلفه‌ها و پارامترهای مؤثر از منظر کالبدی را استخراج کرد و به معماری نوین امروز برای اثر از گذشته بهره‌گیری کرد. این پژوهش در ابتدا با استفاده از مطالعات اسنادی از روش توصیفی-تحلیلی روش‌ها، معیارها و شاخص‌های نظریات مرتبط با گونه‌شناسی معماری در طرح آثار تاریخی کاربری کاروانسراها را بررسی خواهد کرد و در راستای آن مبانی نظری پژوهش تدوین خواهد شد. سپس باتوجه به برآیند حاصل از مباحث نظری، مؤلفه‌های کالبدی اثرگذار بر گونه‌شناسی کاروانسراها شناسایی می‌شود. در گام بعد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های کالبدی معماری کاروانسراهای مذکور از روش پژوهش میدانی براساس مطالعات نظری مستخرج خواهد شد. که درنهایت از طریق روش سلسله‌مراتبی و مطابق خروجی پرسش‌نامه، اثرگذارترین مؤلفه‌های کالبدی اولویت‌بندی شده و باتوجه به نتایج حاصل، اصول و شاخصه‌های معماری کاروانسراهای مورد مطالعه معرفی می‌شود.

اهداف پژوهش:

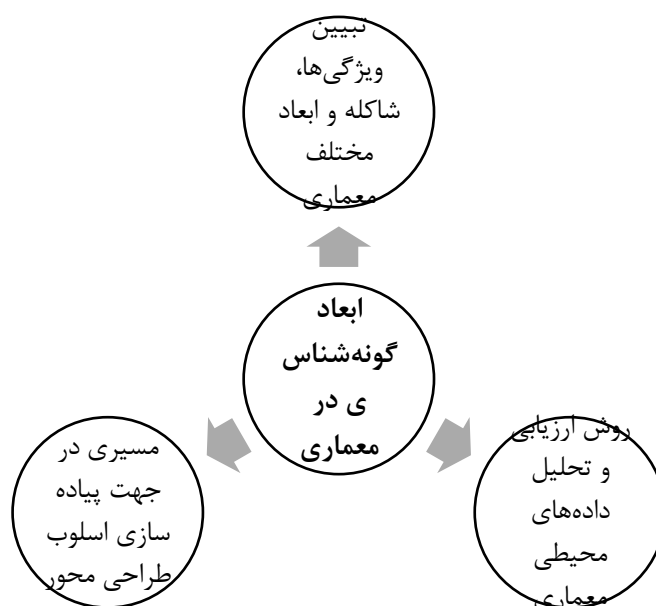
۱. دست‌یابی به مؤلفه‌های کالبدی اثرگذار بر گونه‌شناسی کاروانسراهای استان کرمانشاه.
۲. واکاوی کاروانسراهای دوره صفویه در استان کرمانشاه باتوجه به اولویت‌بندی‌های کالبدی.

سؤالات پژوهش:

۱. اثرگذارترین مؤلفه‌های کالبدی در کاروانسراهای دوره صفویه در کرمانشاه به چه صورتی بوده است؟
 ۲. شاخصه تراکم پر و خالی، می‌تواند مهم‌ترین مؤلفه کالبدی در کاروانسراهای استان کرمانشاه باشد؟
- کلیدواژه‌ها:** کاروانسراهای صفوی، گونه‌شناسی کالبدی، معماری کاروانسرا، کرمانشاه.

مقدمه

معادل انگلیسی مفهوم گونه‌شناسی واژه «تیپولوژی» است که برگرفته از کلمه «تایپ» است که همین واژه تایپ منبعث از ریشه یونانی و لاتین «تیپ» است که معادل معنایی واژگانی چون: نمونه، فرم، دسته، ویژگی و نماد هست. گونه به لحاظ معنایی متمایزکننده ویژگی‌های یک دسته یا طبقه یا نوعی از اشیاء است (معماریان و تفتی، ۱۳۹۶). درواقع گونه‌شناسی نوعی دسته‌بندی براساس فرآیندهای خاصی است که براساس این دسته‌بندی‌ها بتوان به نتایج مختلفی دست پیدا کرد.

شکل (۱): ابعاد گونه‌شناسی در معماری، برگرفته از (مشهدی و همکار، ۱۳۹۶)

شناخت و واکاوی معماری سنتی و بناهای تاریخی مستلزم شناخت کلیه خصوصیات تأثیرگذار در شکل‌گیری مفهوم و شاکله بناهای تاریخی هست؛ چراکه در معماری ایرانی-اسلامی به لحاظ وسعت جغرافیایی و تکرر حکمرانی پادشاهان در تاریخ این قلمرو، با ترکیب‌ها و اشکال متنوع و متفاوتی مواجه هستیم. لذا یکی از روش‌های پالایش و تفسیر آثار معماری تاریخی، تجرید و تفکیک آثار از منظر اقلیم‌بندی و دوره‌های تاریخی هست. در پژوهش حاضر، سه مورد از آثار تاریخی برجسته استان کرمانشاه، کاروانسراهای تاریخی بیستون، ماهیدشت و قصرشیرین مورد بررسی قرار خواهد گرفت که هر سه اثر به‌جای مانده از دوران صفویه و لقب شاه‌عباسی را دارا می‌باشد، همچنین قابل ذکر است کاروانسرای قصرشیرین قدمت بنای اولیه آن به دوران ساسانی بازمی‌گردد. هر سه کاروانسرای مذکور دارای ویژگی‌های منحصر به فرد در عین شباهت‌های ساختاری می‌باشد به‌گونه‌ای که دارای حیاط مرکزی، ایوان‌های اصلی ورودی، چهارضلعی و حدود ارتفاعی نسبتاً مشابه می‌باشند.

کلمه کاروانسرا مشتق از کاروان، کاریان یعنی گروه مسافران «قافله» که دسته‌جمعی مسافرت می‌کنند و سرای به معنی خانه و مکان است. هر دو کلمه کاروان و سرای مشتق از پهلوی ساسانی یعنی فرس میانه است. چنانچه در فرهنگ لغات و سایر منابع ادبی نام‌های کاروان خانه، کاروان گاه و سکاروان گه بعضی از کاروانسراها مورد استفاده قرار می‌گرفت (شاهرودی، ۱۳۹۱: ۲۷). کاروانسرا عبارت است از حیاط وسیع که دیوار گلی آن را احاطه کرده و در اطراف آن یک سلسله اتاق‌هایی وجود دارد که همه با خشت و گل ساخته شده‌اند. هریک از این اتاق‌ها مخصوص یک نفر مسافر است که به محض ورود بار و لوازم سفر خود را در آن جای می‌دهد (پیرنیا، ۱۳۷۱). گرچه حیاط مرکزی شکل غالب کاروانسراهای ایران است ولی در مورد این نوع ابنیه نیز مانند ساختمان مساجد و مدارس با توجه به اقلیم هر منطقه از ایران گوناگونی‌های مختلف جهت تطبیق با شرایط اقلیمی از لحاظ فرم و نوع مصالح دیده می‌شود.

در این راستا مقوله تیپولوژی روشی مهم در راستای تجریدی سازی الگوهای معماری تاریخی مانند کاروانسراها است به‌گونه‌ای که از طریق یک تیپولوژی کامل و فراگیر، بستر دستیابی به الگوهای تجریدی از معماری تاریخی و شناخت و تحلیل میسر گردد. هر اثر معماری حائز یک ساختمان شکلی و کالبدی می‌باشد که از طریق خصوصیات ترکیب‌بندی همچون تقارن، سلسله‌مراتب، نقاط عطف، تکرار و تعادل، تناسب فرمی و ... دارای مفهوم ساختمان کالبدی مشخص و معین بوده که بدین روش با محیط خود ارتباط دوسویه برقرار می‌کند؛ بنابراین با استعانت از نظر معماریان و تفتی (۱۳۹۶) بایستی اذعان داشت که خصوصیات ترکیب‌بندی شکلی و فرمی یک اثر بیانگر مفاهیم و محتوای ساختار آن بنا است، به بیان دیگر، شکل و فرم، تفسیرگر و تعبیر کننده محتوا و روایت‌گر معماری درون است. هدف این پژوهش از تبیین مؤلفه‌های تأثیرگذار بر عناصر کالبدی کاروانسراهای نامبرده از طریق مقایسه تطبیقی بین بناها و ارائه اولویت‌ها مبتنی بر مؤلفه‌های مستخرج از مبانی نظری می‌باشد.

در خصوص بحث و تحلیل و معرفی کاروانسراهای ایرانی اولین منبع را بی‌شک کتاب‌های ماکسیم سیرو (۱۳۵۷) معرفی می‌توان کرد که پس از آن پیرنیا و افسر (۱۳۷۱) در کتاب راه‌های ایران از پیش از اسلام تا دوران اسلامی به‌خوبی در معرفی کاروانسراها اهتمام ورزیدند، اما در کتاب کاروانسراهای ایران، نوشته کیانی و کلایس (۱۳۷۳) به نحو احسن به یک مرجع علمی در این حوزه تبدیل شد؛ اما در حوزه فضای کالبدی عباس‌زادگان و معماریان (۱۳۸۱) از محققان پیشگامی بودند که در خصوص نگرش نحو فضای معماری اظهار نظر کردند و آن را توسعه و بسط دادند که در این راستا و با تأکید بر معیارهای ترکیب‌بندی فضا، امین‌پور و مشهدی (۱۳۹۶) ایده‌های مؤثری را طی مقاله‌ای در خصوص شاخص‌های مؤثر بر گونه‌شناسی معماری ارائه دادند، با این حال، راجع به چیدمان فضایی کاروانسراهای ایرانی و ترسیم و تحلیل نمودارهای توجیهی آن‌ها، سهیلی و رسولی (۱۳۹۵) مقاله‌ای را با عنوان مطالعه تطبیقی معماری کاروانسراهای دوره قاجاریه ارائه دادند. در این پژوهش در راستای تبیین روش‌شناسی و تحلیل داده‌های مستنتج، شناخت روند پژوهش از طریق روش‌های توصیفی-تحلیلی و روش میدانی، صورت پذیرفت و داده‌های نظری ابتدایی جمع‌آوری گردید. همچنین با توجه به رویکرد پژوهش مبتنی بر تحلیل مؤلفه‌های کالبدی، اصلی‌ترین روش‌های مرتبط با موضوع

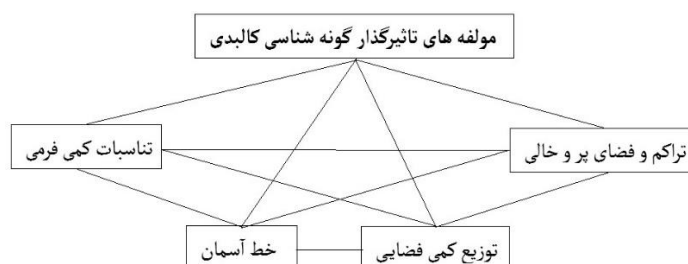
پژوهش برابر با جدول (۱) معین گشته است که باتوجه به آن‌ها، واکاوی مؤلفه‌های کالبدی و الگوشناسی انجام خواهد شد.

جدول (۱): مجموعه نگرش‌ها، دیدگاه‌ها و فاکتورهای مهم انتخاب شده مرتبط با موضوع پژوهش - منبع: (نگارنده)

ردیف	نظریه پرداز	آراء و نظریات در خصوص گونه شناسی	فاکتورها
۱	کرایر	توضیح تداوم شکلی و ساختاری، ترکیب شکلی و همچنین سبک‌ها، فرم‌ها و گونه‌های معماری کلاسیک فارغ از مفهوم توسعه و سیر تکاملی	ابعاد فرمی، نگاه تاریخی (تناسبات شکلی و فرمی)
۲	آرگان	تحلیل و ساده‌سازی پیکره‌بندی و عملکردهای فیزیکی ساختمان	ابعاد فرمی و عملکردی
۳	روسی	ابزاری واسطه‌ای برای تحلیل‌های فرمی و شکلی	ابعاد ریخت‌شناسانه و فرمی بنا و نگاه ضدتاریخی
۴	مورانوری	مجموعه‌ای از اجزای کالبدی معرف یک گروه از اشیاء، دیدگاه تاریخی تکاملی	تکامل تاریخی و ابعاد فرمی (تطابق کالبد با محیط)
۵	زیستی اجتماعی	بهره‌گیری از گونه‌شناسی کالبدی (فنوتایپ)	ابعاد ظاهری و فرمی کالبدی (تراکم و فضا)
۶	گروپیوس	استفاده از مفهوم پروتوتایپ در باز تولید مکانیکی تولیدات صنعتی و معماری	ابعاد فرمی و کثرت
۷	دوران	طبقه‌بندی اشکال پایه، ترکیب‌بندی شکلی، تعریف کمی و مکانیکی	ابعاد فرمی و کثرت
۸	مکتب ایتالیایی	طبقه‌بندی و سلسله‌مراتب فضا	ابعاد فرمی و پلان محور
۹	آلدوراسی	گونه را امری ثابت و مقدم بر فرم و مشتمل بر آن می‌انگارد. همچنین بعضی از نظریات، شناسایی و دسته‌بندی گونه‌ها را براساس خصوصیات مورفولوژیکی می‌داند که بر اجزا و عناصر یک پدیده حاکم است.	ابعاد فرمی و شکل‌انگارانه
۱۰	جان لنگ	گونه‌شناسی یعنی دسته‌بندی مطابق مقاصد، ساختار و یا فرم مشترک	ابعاد فرمی و شکل‌انگارانه (توزیع فضا در ابعاد کالبدی)

نتیجه‌گیری

در این قسمت گونه‌شناسی مؤلفه‌های کالبدی بررسی شده مورد آزمون قراردادده خواهند شد که در نهایت از طریق تحلیل سلسله‌مراتبی AHP (تصمیم‌گیری چند معیاره) تأثیرگذارترین مؤلفه‌ها به ترتیب اولویت معین شوند. در این راستا از بین مؤلفه‌های کالبدی تعیین شده مبتنی بر مبانی نظری و پیشینه‌ی موضوع، ۴ آیتم تراکم و فضای پر و خالی، تناسبات کمی فرمی، خط آسمان و توزیع کمی فضایی انتخاب گردید و قیاس آن‌ها به صورت زوجی مطابق نمودار درختی (طرح تعیین سلسله‌مراتب) شکل (۹) انجام پذیرفت.

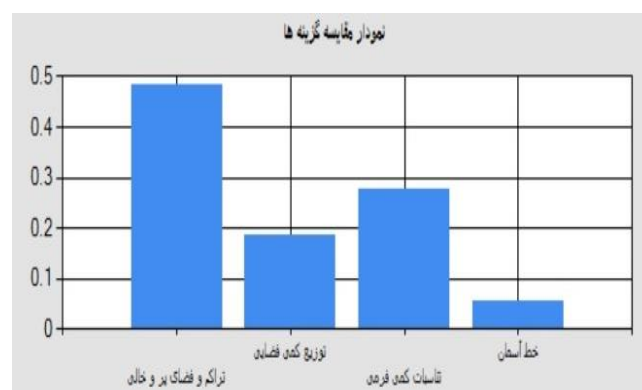
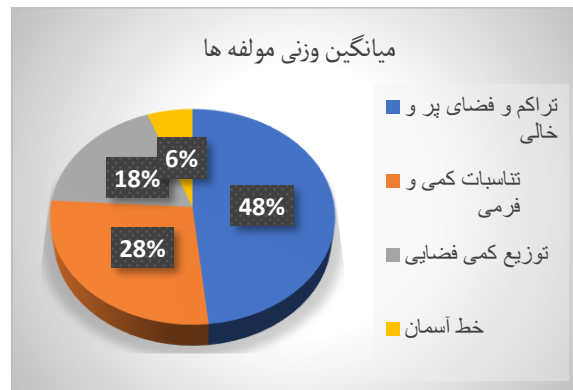
شکل (۹): مؤلفه‌های تأثیرگذار گونه‌شناسی کالبدی مستخرج از مبانی نظری، منبع نگارنده

تحلیل این مؤلفه‌ها ابتدا در بستر پرسش‌نامه ارزیابی انجام پذیرفت که در این راستا از آرا و نظرهای متخصصان و صاحب‌نظران این حوزه که مسلط به مباحث گونه‌شناسی معماری آثار تاریخی بودند استفاده شد، در این پرسش‌نامه از هر نفر درخواست شد تا میزان اهمیت هر یک از مؤلفه‌ها را در مقایسه با دیگر مؤلفه‌ها، در قالب انتخاب یکی از آیتم‌های کاملاً مهم (رتبه ۹)، خیلی مهم (رتبه ۷)، مهم‌تر (رتبه ۵)، مهم (رتبه ۳) و برابر (رتبه ۱) مشخص کند که میانگین وزنی آن‌ها در جدول ماتریسی شکل (۳) درج شد و نسبت ۲ به ۲ هر یک معین شد.

جدول (۸): اولویت بندی مؤلفه‌های کالبدی کاروانسراها (منبع: نگارنده)

نام مؤلفه	اولویت‌بندی (وزن‌دهی)
تراکم و فضای پر و خالی	۰.۴۸۳۰۷۲
تناسبات کمی و فرمی	۰.۲۷۶۱۴۳
توزیع کمی فضایی	۰.۱۸۴۵۵۷
خط آسمان	۰.۰۵۶۲۲۸

در ادامه محاسبه میانگین وزنی و نرمال‌سازی از طریق نرم‌افزار AHP solver که نهایتاً از طریق محاسبه افزار میانگین هندسی هر سطر به جمع میانگین هندسی سطرها استخراج گردید. نتایج اولویت‌گزاری مؤلفه‌های کالبدی در جدول (۸) نمایان شده است. در آخر با اولویت‌های مستخرج و معیار وزنی آن‌ها، نمودار زیر از برآیند نرم‌افزار نامبرده حاصل شده که مطابق جدول اولویت‌ها معین شده است.

شکل (۱۰): نمودار میانگین وزنی نمونه‌ها و مقایسه‌ی گزینه‌های مستخرج از پرسش‌نامه (منبع: نگارنده)

پس از بررسی کامل و جامع کاروانسراهای دوره صفویه در استان کرمانشاه (بیستون، قصرشیرین و ماهیدشت) و همچنین پس از آزمون و تحلیل مؤلفه‌های به‌دست آمده بروش AHP (تصمیم‌گیری چندمعیاره)، اولویت‌بندی آن‌ها تعیین شد. مؤلفه‌های فوق‌الذکر به‌ترتیب اولویت شامل: ۱- تراکم و فضای پر و خالی؛ ۲- تناسبات کمی و فرمی؛ ۳- توزیع کمی فضایی و ۴- خط آسمان می‌باشند که وزن‌دهی هر کدام به تفکیک در جدول (۸) به‌صورت کامل شده است.

فهرست منابع و مآخذ

- برزگر، محمدرضا. (۱۳۸۳). «بازشناسی هویت شهری»، مجموعه مقالات همایش مسائل شهرسازی ایران، جلد اول: ساخت شهری، شیراز: دانشگاه شیراز.
- بهزادفر، مصطفی. (۱۳۸۷). «ضرورت‌ها و موانع ایجاد شهر هوشمند»، هنرهای زیبا، ش ۲۲، صص ۱۸-۲۹.
- پیرنیا، محمدکریم، افسر، کرامت‌الله. (۱۳۷۱). راه و رباط، تهران: انتشارات ملی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- تاجیک، محمدرضا. (۱۳۸۴). «انسان مدرن و معماری هویت». فصلنامه مطالعات ملی، شماره ۲۱، صص ۷-۲۸.
- حجت، مهدی. (۱۳۸۷). «هویت در معماری، آشیانی برای مرغ باغ ملکوت»، در آئینه خیال، شماره ۹، صص ۸۴-۸۸.

رحیم‌نیا، رضا؛ زمانی فرد، علی؛ قرائتی، مه‌ران. (۱۳۹۶). «بررسی تاریخی و تبیین جایگاه حرفه‌ای و نقش معماران سنتی در فرآیند تحولات معماری و مرمت با تکیه بر منابع مکتوب»، مرمت و معماری ایران، شماره ۱۳، صص ۳۴-۱۹.

سیرو، ماکسیم. (۱۳۵۷). راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آن‌ها. ترجمه مهدی مشایخی. تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی.

سهیلی، جمال‌الدین؛ رسولی، نسترن. (۱۳۹۵). «مطالعه تطبیقی نحو فضای معماری کاروانسراهای قاجاریه (مطالعه موردی: کاروانسراهای قزوین و کاشان)»، نشریه هویت شهر، شماره ۲۶.

سلیمانی، محمدرضا؛ اعتصام، ایرج؛ حبیب، فرح. (۱۳۹۵). «بازشناسی مفهوم و اصول هویت در اثر معماری»، هویت شهر، شماره ۲۵، صص ۱۵-۲۶.

شاهرودی، عباسعلی و سیدیان، علی. (۱۳۹۱). اصول و مبانی طراحی هتل، تهران: واحد گرافیک علم و دانش.

قبادیان، وحید. (۱۳۹۰). مبانی و مفاهیم در معماری معاصر غرب، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

کاویان، مجتبی؛ غلامی، غلامحسین. (۱۳۹۵). بررسی سیر تحول معماری کاروانسراهای حیاط‌دار مرکز ایران، فصلنامه اثر، شماره ۷۵.

کیانی، محمدیوسف و ولفرام کلایس. (۱۳۷۳). کاروانسراهای ایران. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

لنگ، جان؛ و عینی‌فر، علیرضا. (۱۳۸۳). آفرینش نظریه معماری، نقش علوم و رفتاری در طراحی محیط. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

مشهدی، علی؛ امین‌پور، احمد. (۱۳۹۶). «تدوین فرآیند و شاخص‌های مؤثر به گونه‌شناسی معماری با معیار ویژگی‌های ترکیب‌بندی (نمونه موردی: بناهای تاریخی شهر اراک)»، نشریه مدیریت شهری، شماره ۲۸.

معماریان، غلامحسین؛ دهقانی تفتی، محسن. (۱۳۹۶). «در جست‌وجوی معنایی نو برای مفهوم گونه و گونه‌شناسی در معماری (مطالعه موردی: خانه گونه تالار شهر تفت)»، نشریه مسکن و روستا، شماره ۱۶۲.